

forms of Slavic handicraft workshops (Bernashovka, Zimnec, Pastyrskoe). Much attention is paid in the paper to weighty reasons in favour of attribution of the treasures to the Slavic Ants, not to the Ruses who, as if rooting from the Sauromation Rosomans mentioned by Jordan, absorbed all other East-Slavonic tribes and gave them their name. The analysis of written and archaeological relics of the 5th-10th centuries permits concluding that there were no Slavonic Ruses in the mid Dnieper area to the 9th century and the names «the Russian Land», «Rus», known from chronicles appeared when Normannic princes-Ruses from the Rurikovichi dynasty came to that territory.

In the 11th cent. during the life-time of princes the author of the chronicle, in our opinion, could not change ethnic roots of the princes at his own discretion, even taking into account that the princes were «slavified». That is why when he writes about the Varangians-Ruses, he may be trusted, the more so that all other sources are not in variance with the data from the chronicle.

Одержано 15.12.97.

ПІВДЕННОРУСЬКЕ СІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО (МАТЕРІАЛИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗАГЛИБЛЕНОГО ЖИТЛА XI—XIII ст.)

В. К. Козюба

Статтю присвячено аналізу сільського заглибленого житла, поширеного в Південній Русі. У першій частині подаються результати дослідження спаленого житла початку XII ст. на поселенні Підтополеве в Канівському Подніпров'ї, в другій — на підставі цих та інших матеріалів здійснюється спроба аналітичної та графічної реконструкції давньоруського заглибленого житла.

У 1986—1994 рр. Канівською експедицією (керівник — В. О. Петрашенко) поблизу сіл Григорівка та Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. велись розкопки на шести давньоруських поселеннях, де досліджено близько 30 жител XI—XIII ст. Серед них — знищене пожежею житло XII ст. в ур. Підтополеве, унікальне за станом збереженості серед досліджених сільських жител всього Середнього Подніпров'я.

Урочище Підтополеве, розташоване на південь від Григорівки, є мисоподібною терасою-підвищенням висотою до 4—5 м, східну частину якого зруйновано Канівським водосховищем. Під час роботи експедиції 1993 р. в урвищі було помічено заповнення котловану житла з численними рештками перепаленої деревини, досліджене охоронними розкопками.

Котлован житла орієнтовано стінками за сторонами світу, з незначним (10—15°) відхиленням у південно-західному напрямку. Східну стіну котловану знищено береговим урвищем, а збережена частина мала розміри 4,1×3,3 м, та довшу сторону, орієнтовану по лінії північ-південь. Суглинковий материк залягав на глибині 1,2 м від сучасної поверхні, дно котловану — ще майже на 1 м глибше.

Глиняна піч розташовувалась у північно-західному куті. Вона мала овальну в плані форму (1,3×1,2 м), була повернута челюстями на схід до входу. Ширина челюстей — 25, товщина стінок топкової камери біля них — 19—22 см (збереглась не тільки зовнішня, а й внутрішня лицьова поверхня печі). Черинь підвищувався на 0,2 м над рівнем дна котловану. Він складався з двох робочих рівнів. У верхньому, світло-жовтого кольору та товщиною 4—6 см, знайдено уламки двох горщиків кінця XI — початку XII ст. (рис. 1, 1, 2). Слабка обпаленість верхнього череня печі вказує на загибель житла невдовзі

© В. К. КОЗЮБА, 1998

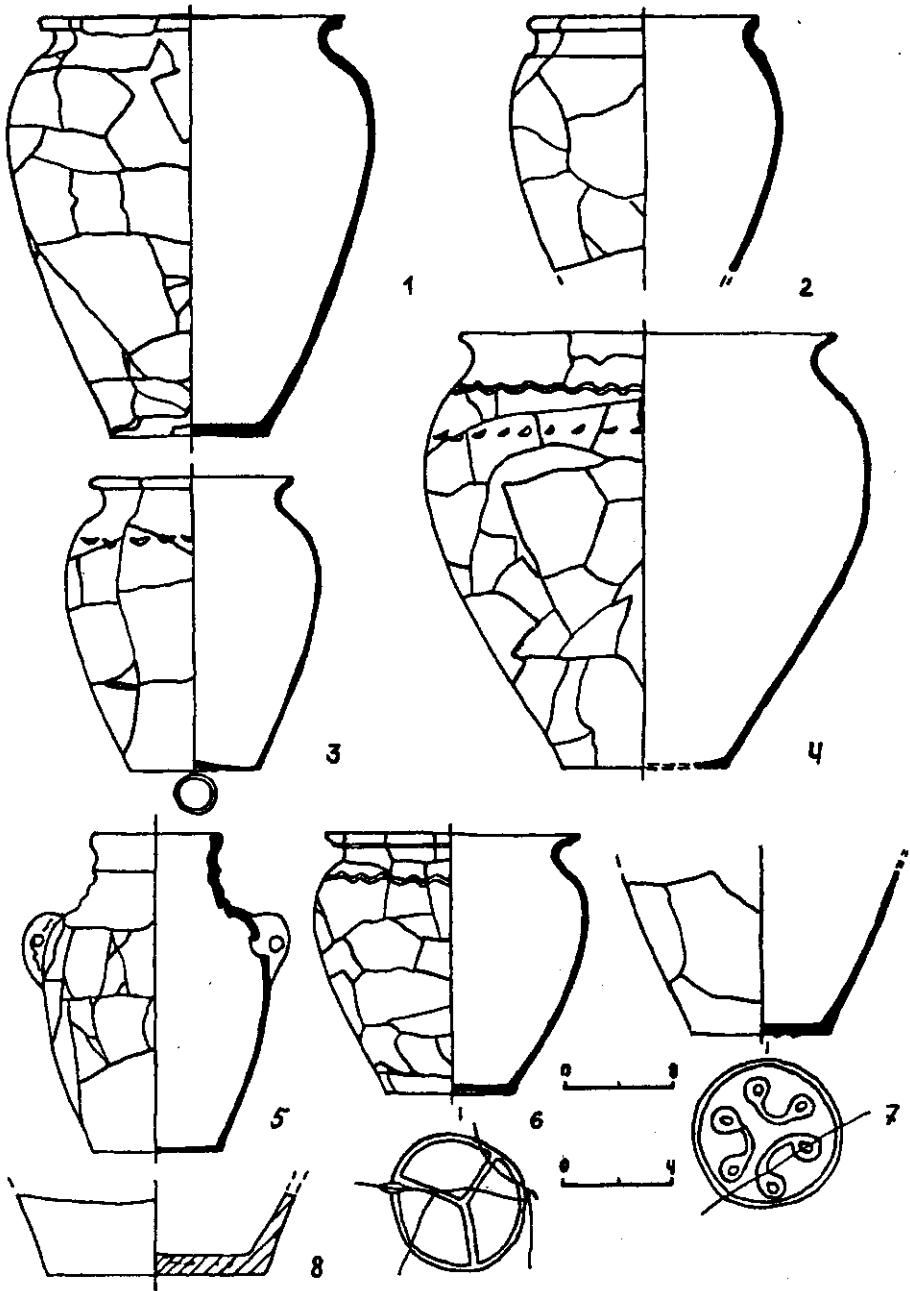

Рис. 1. Кераміка з житла.

після поновлення печі. Перший черинь розміщувався на 8—10 см нижче. Вся підчеренева товщина печі складалася з кількох тонких (1—2 см) прошарків гумусу, попелу, вуглинок та обпаленої рожево-жовтої глини.

Верхня частина печі закінчувалась жаровнею, яка повторювала контури печі. Жаровня мала заокруглені, досить масивні (товщиною в верхній частині 2,5—3,5 см) бортики, які потовщувались у східному напрямку (над челюстями містився бортик товщиною 5 см з абсолютно плоским верхом). Висота бортиків коливалась від 6,5—7,5 у східній частині печі до 5 см у західній. Висота печі від рівня топкової камери до верхньої кромки бортику жаровні становила 45—47, а печі взагалі — 65 см.

Піч була каркасної конструкції, про що свідчать 17 ямок від кілків кар-

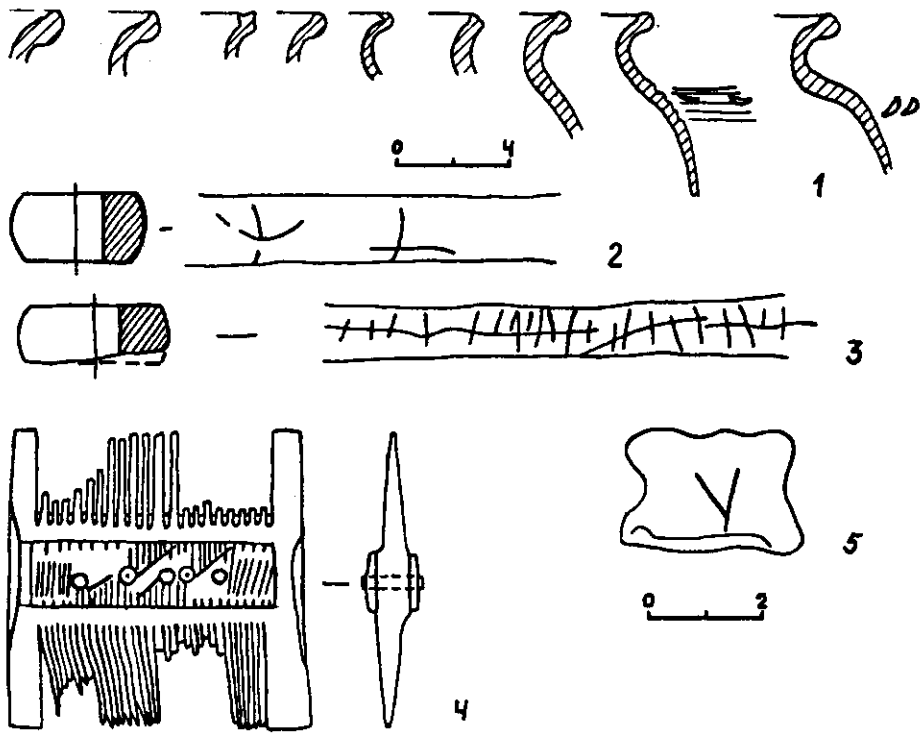

Рис. 2. Знахідки з житла.

касу, розташованих колом, діаметром близько 1,2 м (рис. 4, 2). Ямки мали діаметр 6—7, глибину 5—12, а враховуючи їх нахил — 15—20 см. Знизу (до рівня між двома черіннями) у товщу печі входили досить великі камені з чорною закопченою поверхнею, серед яких трапився й шматок шиферу розміром 10—15×4,5 см. Стіни печі у верхній частині були глиняними. Простежено сліди її ремонту: стіни було потовщено, в тому числі біля челюстей — вдвічі. Внаслідок цього відстань між піччю та дошками північної та західної стін житла зменшилась до 10 см.

З південного боку печі нами зафіксовано залишки своєрідного глиняного припічка, шириною 15—30 см. Від об'єму житла він відокремлювався дерев'яною дошкою. Під час пожежі його верхня площа пропеклась до червоно-брунатного кольору. Її зафіксовано на 0,3 м нижче рівня бортика жаровні (рис. 5, 1).

Материкове дно котловану було майже рівне, трохи підвищене у бік стін. Запічна ділянка підвищувалась над загальним рівнем на 10—30 см. Умови зберігання дали рідкісну можливість простежити конструкцію житла.

Підлогу зроблено з дошок, які найкраще збереглися у центральній частині житла. Розкрито 13 дошок, що лежали з заходу на схід, тобто перпендикулярно до входу. Ширина дошок коливалась у межах 0,2—0,29 м, збережена товщина дорівнювала близько 1 см (це фактично була тильна сторона згорілих мостин). Між дошками були чіткі тонкі шпарини, заповнені ґрунтом. Підлога вкривала не все дно котловану, залишаючи перед піччю майданчик долівки, розміром 120×30 см. Долівка сірого кольору була вкрита прошарком попелу. Останній, мабуть, спочатку вигрібався з печі на долівку і тільки потім збирався й виносився. Дошки підлоги не простежувались під самою південною стіною житла. Але на їх присутність вказали кінці 2—3 необпалених дошок, що збереглися біля південно-західного стовпа та західної стіни. Дошки підлоги, як і інші збережені дерев'яні частини житла, були сосновими.

Лаг під мостинами виявити не вдалося, однак на їх існування вказує

* Визначення виду деревини зроблено М. С. Сергєєвою, за що автор їй щиро вдячний.

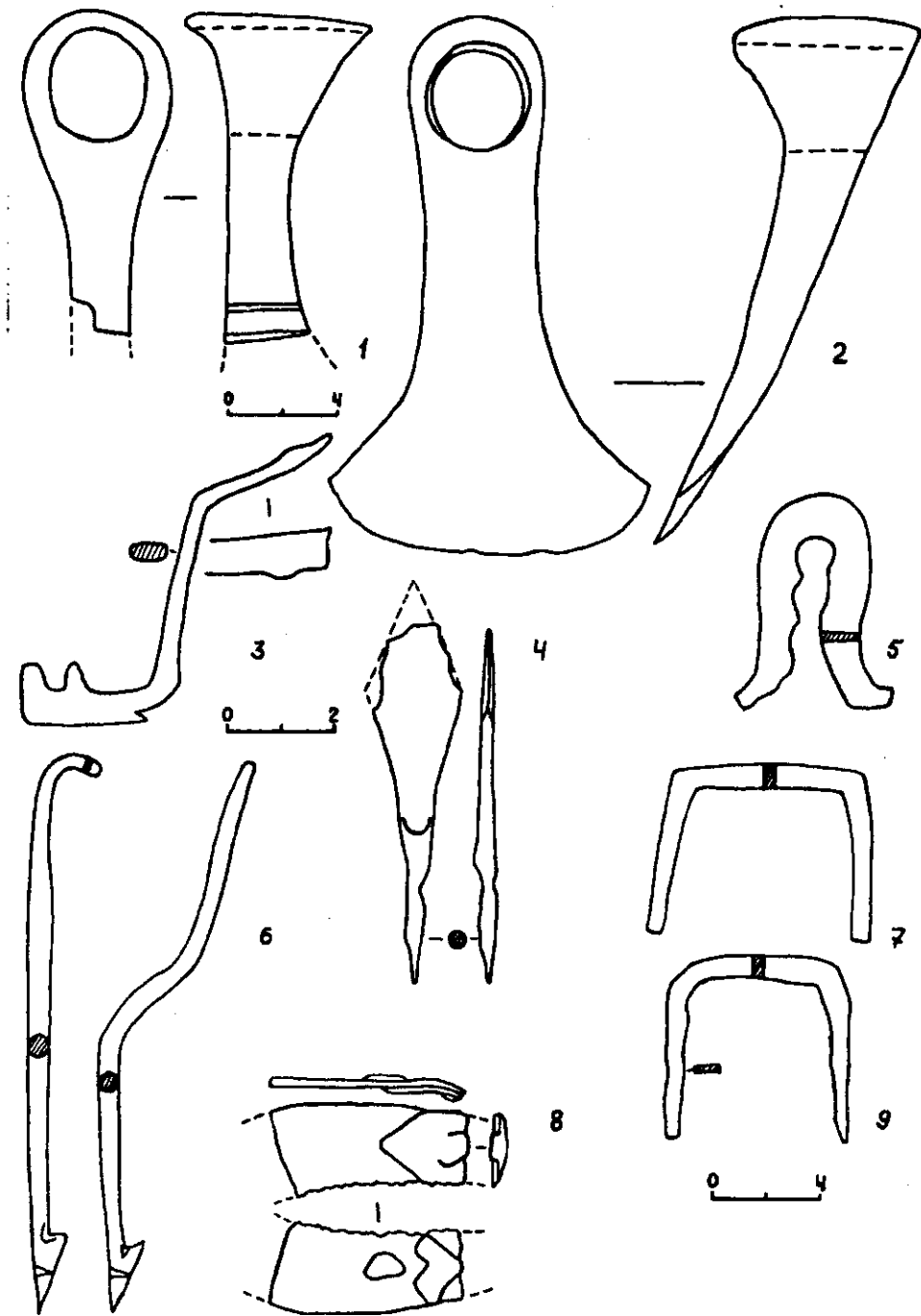

Рис. 3. Залізні вироби з житла.

відбиток у материковому дні в східній частині житла (над самим урвищем) конструкції, що лежала перпендикулярно мостинам. У мостинах подекуди збереглися забиті цвяхи, але вони не утворювали якоїсь системи. У південно-східному секторі житла на дошках підлоги виявлено обпалене під час пожежі скупчення глини округлої форми, діаметром до 0,5 м. Мостин під глиною не зафіксовано. На дні котловану під цим скупченням виявлено конічне заглиблення діаметром 28 та глибиною 11 см.

Дерев'яні конструкції житла були значно пошкоджені пожежею, вони деформувались і втратили первинні розміри. Але за стовповими ямами напевне

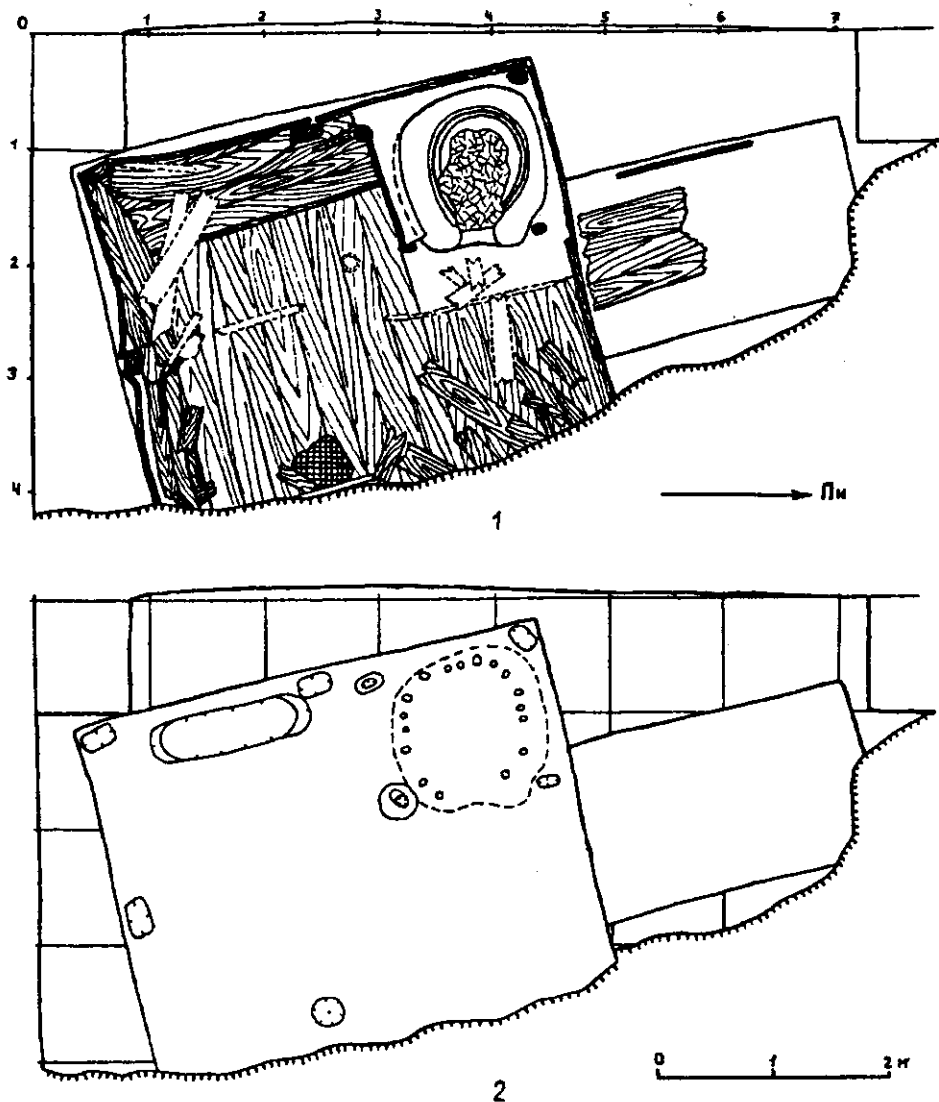

Рис. 4. План житла (1 — з дерев'яними елементами, 2 — без них).

відтворюються реальні розміри стовпів. Кутова південно-західна яма була прямокутною (29×22 см) та заглиблювалась на 36 см. Кутова північно-західна яма (27×20 см) мала глибину 20 см. Ямки від стовпів, що стояли по середині південної та західної стін, мали розміри відповідно 34×26 (глибина 34 см) та 30×27 см (глибина 31 см).

Обшивка стін котловану кріпилась прямокутними в перерізі стовпами, що містились по кутах та середині стін. Найкраще, на висоту 0,7 м, зберігся південно-західний стовп. Тильна сторона стовпів не збереглась, тому спосіб кріплення дошок до стовпів простежити не вдалося.

Стіни котловану житла були обшиті дошками шириною 25 та товщиною не менше 6 см. На трьох стінах збереглося по дві дошки, у деяких місцях — три, а вздовж західної стіни біля південно-західного кута — навіть чотири. Дві нижні були в стіні, третя випала з неї і лежала горизонтально між ними на дошках полу, а четверта (збереглась на довжину 80 при ширині 24 см) стояла на торці під кутом до площини стіни. Південний край дошки тримався біля кутового стовпа на рівні третьої-четвертої дошки, а північний опустився на піл.

Рис. 5. Поздовжній та поперечний розрізи печі з житла (1) та малюнок XVII ст. курної печі (2).

Біля печі виявлено три стовпчики. Два з них розташовувались по боках челюстей печі. Південний зберігся на висоту 0,2, північний, що біля входу — 0,45 м. Третій стовпчик розчищено на південний захід від печі біля західної стіни. Ямки під стовпчиками були таких розмірів: північна — 17×10, глибина 30 см; південна розширена зверху — 22×11, на глибині 11 см звужувалась до розмірів 13×10, загальна глибина — 29 см; південно-західна зверху мала незначне заглиблення 27×21 см, нижче якого йшла кругла ямка діаметром 10, загальна глибина — 28 см. У стовпчики з південного боку печі було запазовано дошку, довжиною 1,1 м, яка збереглась на висоту 15 см.

Вздовж південної та західної стінок котловану було зафіксовано рештки нерухомих меблів (рис. 4, 1). Вздовж західної стіни, займаючи простір між піччю та південною стіною, розміщувався дерев'яний піл (спальне місце) довжиною 2,3 при ширині 0,8 м. Піл зроблено з чотирьох дошок, обмежених зі сходу квадратним у перетині брусом, в якому на двох площинах було виявлено вбиті цвяхи. Перша до бруса дошка полу виходила на брус зверху, інші лежали на підлозі. Залишки лави вздовж південної стіни (шириною близько 40 см) збереглись значно гірше. Її зроблено з кількох дошок, найбільша з яких була з краю (в одному місці вона мала ширину 27 і товщину не менше 5 см).

Біля західної стіни житла між кутовим та середнім стовпами під напівзотлілими дошками підлоги розташовувалась яма (140×40, глибиною 20 см) з заокругленими меншими боками. Від дна на висоту 10 см вона була повністю забита шаром печини в шматках, багато з яких мали лицьову поверхню. Крім того, тут знайдено уламок гончарної стінки, кілька дрібних кісток, шкаралупу курячого яйця та залізну пластину 6,7×1,6 см. Ми пов'язуємо подібні ями в давньоруських житлах з язичницькими пережитками в хатніх обрядах¹.

З півночі до котловану житла прилягала прибудова — вхід. Її заглиблена частина мала розміри 2,45×1,47 м, довгу сторону зорієнтовано по лінії північ — південь. Котлован цього входу-пандусу мав вертикальні стіни, які, можливо, були обшиті горизонтальними дошками; перепалені рештки однієї з них простежено з західного боку. Висота сходинки від рівня дна житла до нижнього рівня пандусу — 25—28 см. На дні заглибленого коридору виявлено ділянку перепаленої деревини (1,4×1 м) — ймовірно, залишки підлоги входу.

У котловані житла та біля нього виявлено різноманітний матеріал. Над піччю розчищено значний розвал кераміки (1×0,6—0,8 м), який належав двом горщикам (рис. 1, 3, 4). Крім того, у заповненні знайдено розчавлену амфорку київського типу, масивне денце корчаги, стінки якої збиті горизонтально на незначній висоті (ймовірно, денце використовувалось у такому вигляді). Знайдено ще кілька розвалів верхніх та нижніх частин горщиків, в тому числі з клеймами (рис. 1, 5—8). Кераміка за формою вінець належить до другої половини XI — першої половини XII ст. (рис. 2, 1). Крім того, знайдено п'ять шиферних пряслиць, два з яких мають прокреслені риси та лінії (рис. 2, 2, 3). Під лавою знайдено кістяний гребінь з бронзовими штифтами та залізний ніж (рис. 2, 4). Серед інших знахідок згадаємо уламок сокири, який лежав на мостинах під полом, та астрагал з прокресленим знаком (рис. 2, 5; 3, 1).

У заповненні котловану знайдено близько 40 залізних цвяхів, у тому числі

забитих у дерев'яні конструкції. За довжиною, формою та розміром шляпки вони поділяються на три категорії. Найбільші мали довжину не менше 9, діаметр шляпки — 2, товщину грані — 0,5 см. Середні цвяхи мали довжину до 7,5, підквадратну шляпку розміром 1,3—1,5, товщину грані до 0,5 см. Найменші були довжиною 4, мали діаметр шляпки 1,5 та товщину грані до 0,5 см. У прибудові знайдено ціле тесло, вушко від цеберка, залізний ключ та уламок клямки від дверей (рис. 3, 2, 3, 5).

З культурного шару над житлом та біля нього походять два шиферних та глиняне біконічне грьєса (ймовірно, більш раннього часу), наконечник стріли, два остені, точильний брусок, два уламки ножів, дві скоби (рис. 3, 4, 6, 7, 9). Інтерес викликає уламок леза серпа зі слідами ремонту. Ймовірно, лезо тріснуло завпіл і тому було склепане (рис. 3, 8). За матеріалами згоріле житло можна віднести до початку — першої половини XII ст.

Вивченню давньоруського житла присвячено багато праць. Деякі з них супроводжуються графічними реконструкціями. Зазначимо, що з об'єктивних причин (масштабність робіт, гарна збереженість) основну увагу дослідників привернуло міське наземне житло, в той час як сільське заглиблене детально майже не вивчалось. Ми повністю приєднуємось до думки тих фахівців, які вказують на відсутність принципової різниці між масовим міським та сільським житлом у давньоруський час². Аналіз заглиблених жител (розмір котловану, внутрішня планувальна структура, навіть деталі інтер'єру) з сільських поселень Середнього Подніпров'я (Пекарі, Бучак, Григорівка — 4 поселення, Соснова, Ржищів, Обухів, Віта-Поштова), невеликих городищ цього регіону (Княжа Гора, Бучак, Момастирок, Ходорів, Чучин, Іван-Гора, Халеп'я) та з давнього Києва вказує на їх тотожність. Тому при вивченні сільського житла використання матеріалів з городищ (як і навпаки) не тільки коректне, але й науково доцільне.

В останні десятиліття над проблемою вивчення давньоруського житла плідно працювали київські дослідники. П. П. Толочком та В. О. Харламовим за матеріалами розкопок Подолу в Києві було зроблено кілька цікавих реконструкцій наземних жител та садіб. Крім того, ними було запропоновано інтерпретацію деяких заглиблених жител як багатоярусних, площа яких перевищує заглиблену частину. До різних аспектів домобудівництва Києва звертались також К. М. Гупало та М. А. Сагайдак. Н. В. Блажевич систематизувала матеріали жител з городищ Дніпровської оборонної лінії. Характеристиці інтер'єру середньовічного житла Подніпров'я присвятила свою дисертацію М. С. Сергєєва. Активне вивчення останнім часом сільських поселень XI—XIII ст. дозволяє перейти до всебічного дослідження заглибленого житла як складової частини матеріального безпосереднього та духовного опосередкованого життя сільського населення.

Досі дискусійним залишається питання класифікації жител. Непоодиноке вживання в сучасній літературі терміну «напівземлянка» здається нам невірним правданим анахронізмом. Як вже зазначалось у літературі, класифікацію можна проводити за двома ознаками — конструкцією стін (зрубна, стовпова) чи рівнем основи³. Як показує досвід, безпосередньо конструкцію стін за її реальними рештками простежити вдається не дуже часто. До того ж, наявність чи відсутність стовпових ям аж ніяк не детермінує саму конструкцію стін. З етнографії можна навести багато прикладів комбінованого типу спорудження стін — від стовпів-стілців під кутами зрубною конструкції до нижнього вінця-підвалини чи верхнього вінця (вінець) — очепу — у стовповій. У запропонованій нами реконструкції житла також використано комбінований метод — стовпова конструкція заглибленої та зрубна наземної частини житлової кліти, змішана в конструкції сіней. Як бачимо, визначення типу житла за ознакою конструкції стін археологічно не завжди можливе, що неприпустимо для класифікації. У той же час визначити, наземне чи заглиблене було житло, можна за кількома ознаками, що фактично виключає помилку.

Розглянемо окремі конструктивні, планувальні та інтер'єрні деталі дослідженого нами в 1993 р. житла, які є вузловими для відтворення його внутрішнього вигляду та створення графічної реконструкції.

Розташування дерев'яної підлоги впоперек до входу в житло підтверджує хибність беззастережного прийняття тези про спрямування мостин до входу в давньоруському житлі. Таке розміщення дошок добре відоме за етнографічними матеріалами і пояснюється побутовою зручністю⁴. Тому частина дослідників використовувала напрямок мостин для визначення входу до житла, коли він не простежувався⁵. Накопичений археологічний матеріал (житла Кисва, Новгород, Берестя, Вітебська) дає десятки прикладів поперечного відносно входу розміщення мостин підлоги. Воно, на нашу думку, також має деякі переваги. Зокрема, якщо челюсті печі спрямовані до входу в житло (саме таке планування було домінуючим у Південній Русі в XI—XIII ст.), то мостини лежали паралельно осі топкової камери, що дозволяло зручно рухатись господаріні від печі до передпечного кута. По-друге, коли господарина займалась прядінням, сидячи на довгій лаві, що йшла вздовж передпечної стіни, то напрямком мостини дозволяв вільно пускати веретено по підлозі, і нерівності між дошками не заважали цьому. Отже, хоч розміщення дошок підлоги «по ходу» переважас у виявлених житлах з дерев'яною підлогою, інший варіант також був не поодиноким явищем.

Найявні матеріали дозволяють поки лише приблизно визначити кількісне співвідношення земляних (глиняних) долівок та дерев'яних підлог у заглиблених житлах. Зрозуміло, що для таких підрахунків придатні тільки спалені житла⁶. На зазначеній території їх виявлено близько 50. З них на місцеві городища (Ржищів, Балико-Щучинка, Ходорів) припадає 39 жител, в 5 з яких (Іван-Гора — 3, Чучин, Ходорів) були зафіксовані дерев'яні підлоги. На поселенні Монастирок (Ржищів) зафіксовано ще 5 спалених жител, але з глиняною долівкою. Таким чином, співвідношення заглиблених жител з дерев'яною підлогою в цьому регіоні до загальної їх кількості становить близько 11%. Уточнення і розширення бази підрахунків дозволить скорегувати цю цифру в бік, ймовірно, деякого (до 15%) її збільшення.

Дошки підлоги в дослідженому нами житлі спирались, як вже зазначалось, на лаги. Знахідка під дошками підлоги напроти челюстей печі шиферного прясла також підтверджує це — прясло закотилось у шпарину між мостинами та материком.

Кількісна перевага глиняних долівок над дерев'яними підлогами у заглиблених житлах здається нам цілком виправданою. Стару тезу про дефіцит деревини в давньоруській час у лісостеповому Подніпров'ї як чинник, що впливав на місцеве домобудівництво, спростовано результатами археологічних досліджень останніх десятиліть. Цю перевагу долівка отримала завдяки більшій практичності в місцевих умовах: простий процес виготовлення, необмежений термін використання, можливість легкого ремонту. Долівка підтримує належний санітарний стан, пожегобезпечна⁷. Її недоліки — відносна вологість та холодність.

Оскільки котлован житла розташовано на похилій площині мису, припускаємо, що його західна стінка була вища, ніж східна. Тому саме біля неї збереглися 4 дошки стіни, в той час як для інших вистачило 3 дошок. Обшивка притискалась до стін котловану стовпами або безпосередньо, або за допомогою пазів з тильного боку стовпів. Судячи за усім, дошки закривали не всю стіну, а тільки її половину, тобто, були завдовжки 1,7—2 м. Це видно по західній стіні, де за піччю нижня дошка проходила на рівні 2—3 дошки південно-західної частини котловану, та південної стіни, де рівні дошок на захід та схід від середнього стовпа не збігалися. Тільки нижня дошка північної стіни проходила на всю довжину котловану.

Наземних решток будівлі не збереглося, тому запропонована нами конструкція наземної частини житла є гіпотетичною (рис. 6—8). Зрозуміло, що стіни наземної частини не могли складатись з таких же дошок, що і нижньої, оскільки таке житло було б дуже холодним. Запазування в стовпи колод чи брусів також малоімовірне: не маючи достатньої опори в місці переходу котловану в наземну стіну, вона не буде стійкою. Також хиткою буде конструкція, за якої вінця зрубу спирались б на стовпи котловану. Ми пропонуємо варіант реконструкції житла, в якому стіни являють собою зруб, розташований по периметру котловану з його зовнішнього боку. Наземна частина жит-

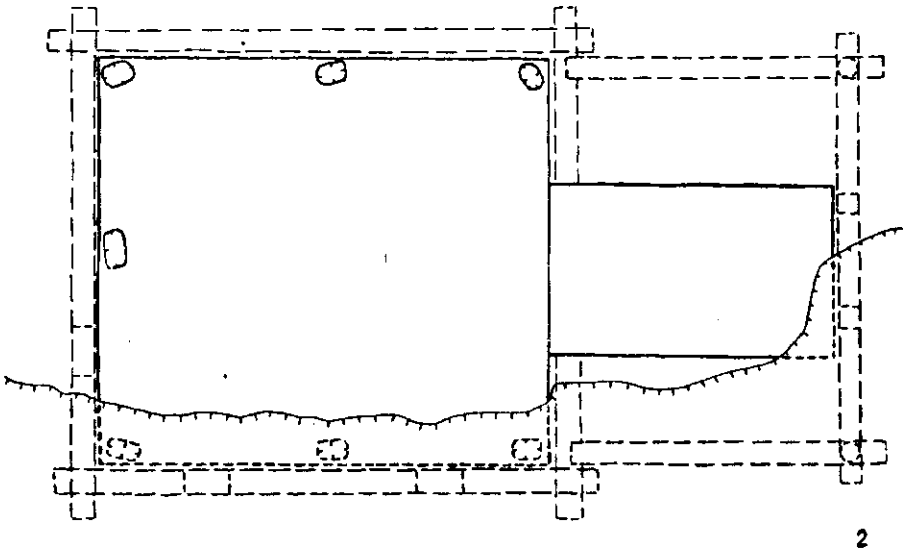
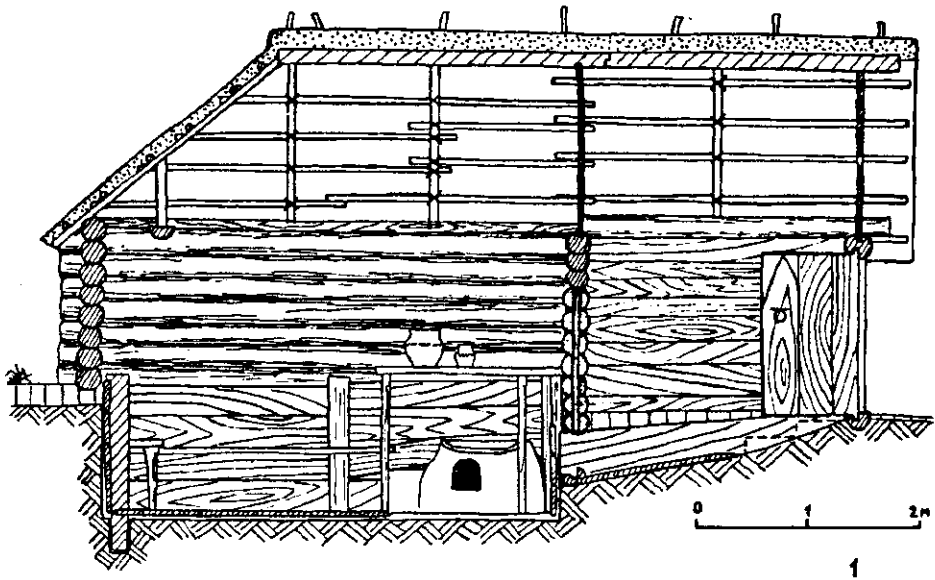

Рис. 6. Реконструкція житла. Поздовжній розріз (1) та план (2).

ла (стіни, дах) повинна була здійснювати відчутний тиск на поверхню землі вздовж краю котловану, але досить масивні кутові та середні стовпи і дерев'яна обшивка котловану перешкоджали деформуванню його стін.

Як відомо, товщина колод житлових зрубів давнього Кисва та Новгородра становила в основному 20—25 см. З урахуванням пазів на колодах, в які клались наступні вінці, товщину кожного вінця взято нами за 20 см. Складним залишається питання про висоту стін житла. Враховуючи обставину відсутності стелі в масовому давньоруському житлі, ми пропонуємо висоту 2,5 м від підлоги. Таким чином, стіни нашого заглибленого житла будуть зніматись над поверхнею землі на висоту близько 1,4 м. Робити вищі стіни було б недоречно, тому що збільшується внутрішній об'єм житла, що негативно позначається на утриманні тепла.

Цікавим є питання кількості та системи розміщення віконних отворів у стінах житла. Для вікон дослідники традиційно відносять такі функції як освітлення та спосіб димовідводу. Другу функцію можна визнати лише з ве-

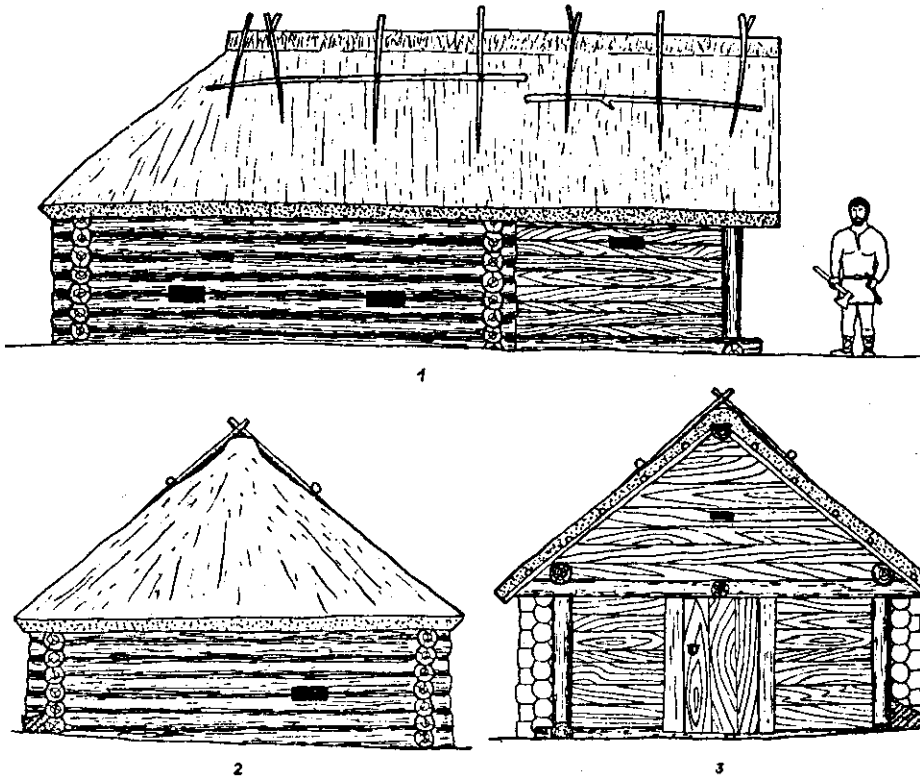

Рис. 7. Реконструкція фасаду (1), південної (2) та північної (3) стінок житла.

ликим застереженням, а саме: оскільки дим в курних житлах досить швидко здіймається під дах, тільки стеля може затримати його і змусити виходити через вікна. Саме такий спосіб виводу диму згадує в своєму описі жител Московщини західноєвропейський мандрівник Барберіні (1565 р.)⁸. Але не відзначається ще одна, на нашу думку найголовніша, функція вікон — як засобу «спілкування» жителів помешкання з оточуючим світом. Загальнослов'янська (а отже, дуже давня!) назва вікна — окпо — не випадково споріднена з людським оком⁹, за допомогою якого людина також «спілкується» зі світом. І якщо в найдавніші часи визируючих у віконце людей-аграріїв найбільше цікавило питання погоди, то з кінця I тис. з розвитком дрібної приватної власності та формуванням малосімейного господарського подвір'я функція вікон для нагляду за особистим майном виходить на перший план. Розпад великих родин, поява селищ лише з кількома подвір'ями, розвиток феодальних відносин — все це призвело до підвищеної уваги членів малої сім'ї до власного господарства. Саме в цей час з'являються такі категорії речей як замки та ключі, юридично оформлюється право приватної власності. Тому вікно стає невід'ємною частиною житла.

На наш погляд, саме приватне господарство (перш за все господарські будівлі), співвідносячись з місцевою мікротопографією, впливало вже в давньоруський час як на внутрішню геометрію подвір'я, так і на планувальну структуру поселень та міст (винятком є планувальна структура невеликих городищ, яка в силу специфічних обставин — обмежена площа, оборонна функція тощо — іноді мала інший вигляд). На поселеннях IX—XI ст. як Прикарпаття¹⁰, так і Чернігівщини¹¹, де археологічно простежені окремі садиби, житло відносно інших будівель садиби майже завжди розміщується певним чином, а саме: напільна стіна житла виходить на край садибної ділянки, а передпільна та причілкова, на яких традиційно розміщуються вікна — до подвір'я, контролюючи його. Така ж картина спостерігається в містах. Зокрема, на досліджену в Звенигороді вулицю передмістя виходять напільні (виключно!) стіни жител 7 садиб¹². Аналогічне розміщення жител на по-

двір'ях зафіксовано на чернігівському передградді¹³. Дещо інша ситуація на розкопаних садибах київського Подолу та Новгороду і запропонованих за ними реконструкціях, але тут треба враховувати багатопверховість забудови та спірність деяких планувальних інтерпретацій.

Аналіз розміщення вікон на стінах жител, за етнографічними даними, показує, що найстаріші з них мали лише по три вікна — два — на передпінній та одне — на причілковій. Таке розміщення вікон відзначалось дослідниками¹⁴. Ми припускаємо, що наше житло XII ст. також мало три вікна; одне з них містилось між північно-східним кутом та середнім стовпом східної стіни. Воно мало виходити на челюсті печі, освітлюючи вхід до житла та передпінний кут. Друге вікно розміщувалось на цій же передпінній фасадній стіні. Воно освітлювало покуття, допомагало мешканцям житла, що сиділи на лаві вздовж передпінної стіни, займатись ремісничою діяльністю, прядінням тощо. Третє вікно знаходилося асиметрично на причілковій стіні — між покуттям та середнім стовпом. Воно також освітлювало покуття та частину житла біля нього. Крім того, це вікно при відчинених дверях дозволяло робити протяг в житлі, який в літню пору приносив до оселі свіже повітря. Саме ці вікна виходили на схід та південь, що забезпечувало прогрівання та добре освітлення житла протягом всього року. Напільна стіна не мала вікна. Куток з дерев'яним полом, на якому спали, не потребував віконного освітлення. До того ж відсутність вікна в цьому місці створювала тепловий та звуковий затишок.

Принциповим і важливим для реконструкції є питання висоти розміщення вікна в давньоруському житлі. На перший погляд, його доречно робити на рівні очей людини, яка стоїть. Саме на такій висоті розміщують вікна в реконструкціях жител. Ми припускаємо, що вікна розташовувались дещо нижче — на висоті 1,4—1,5 м від рівня підлоги. Це дозволяло дорослому мешканцю житла, який сидів на лаві і займався своєю справою, не змінюючи положення і фактично не відриваючись від виробничого процесу, визирнути у віконце в разі потреби. Оскільки наше житло заглиблене, з зовнішнього боку віконний отвір містився на висоті близько 50 см від землі.

Дахи давньоруських жител крились соломною чи деревом. У більш ранні часи, а також на частині городищ житла вкривались зверху ще й глиною (землею). Археологічні матеріали з конструкції стріх настільки незначні, що тільки етнографія допомагає використати їх у реконструкціях. Як відомо, форма, висота, матеріал покрівлі стріхи визначається, перш за все, місцевими кліматичними умовами¹⁵. Середнє Подніпров'я є районом з помірною кількістю опадів на рік, що не потребує високої (стрімкої) стріхи. При виборі для нашої реконструкції форми та матеріалу даху ми врахували дуже слушне спостереження А. Харузіна, за яким більш архаїчні форми в народній архітектурі, що втрачаються в будівництві жител, зберігаються в господарських будівлях¹⁶. Солом'яний дах був дуже поширений у пізньосередньовічний час не тільки на терені України та суміжних з нею земель на схід та захід, але й у Західній Європі. У Німеччині він дожив у сільській місцевості до XX ст., а в містах середньовічної Європи солома почала витіснятись деревом та черепицею тільки з XVI ст.¹⁷ На півночі Європи дерево домінувало як покрівельний матеріал, оскільки ефективніше протистояло снігу. Солом'яна стріха в середньоевропейських кліматичних умовах має суттєві переваги. Вона дешева і має просту конструкцію, більш довговічна¹⁸. Вважається, що крізь солом'яний дах дим легше виводиться з курної хати¹⁹. Нарешті, у випадку крайньої необхідності солома покрівлі може піти на корм худобі (зрозуміло, якщо люди знайдуть інше помешкання). Суттєвий недолік солом'яної стріхи — велика пожежонебезпечність.

Етнографічні матеріали підказують, що солом'яна стріха майже завжди була чотирьохсхилою. Для нашої реконструкції ми вибрали трьохсхилий варіант, оскільки вхід через сени до житлової камери не дозволяє зробити четвертий схил. Пізніше, коли наддніпрянське сільське житло стало наземним, чотирьохсхилий дах став пануючим. Трьох(чотирьох)схила стріха також має деякі переваги. Вона краще протистоїть сильному вітру; завдяки цій формі дещо зменшується внутрішній об'єм курного житла²⁰, що робить його теп-

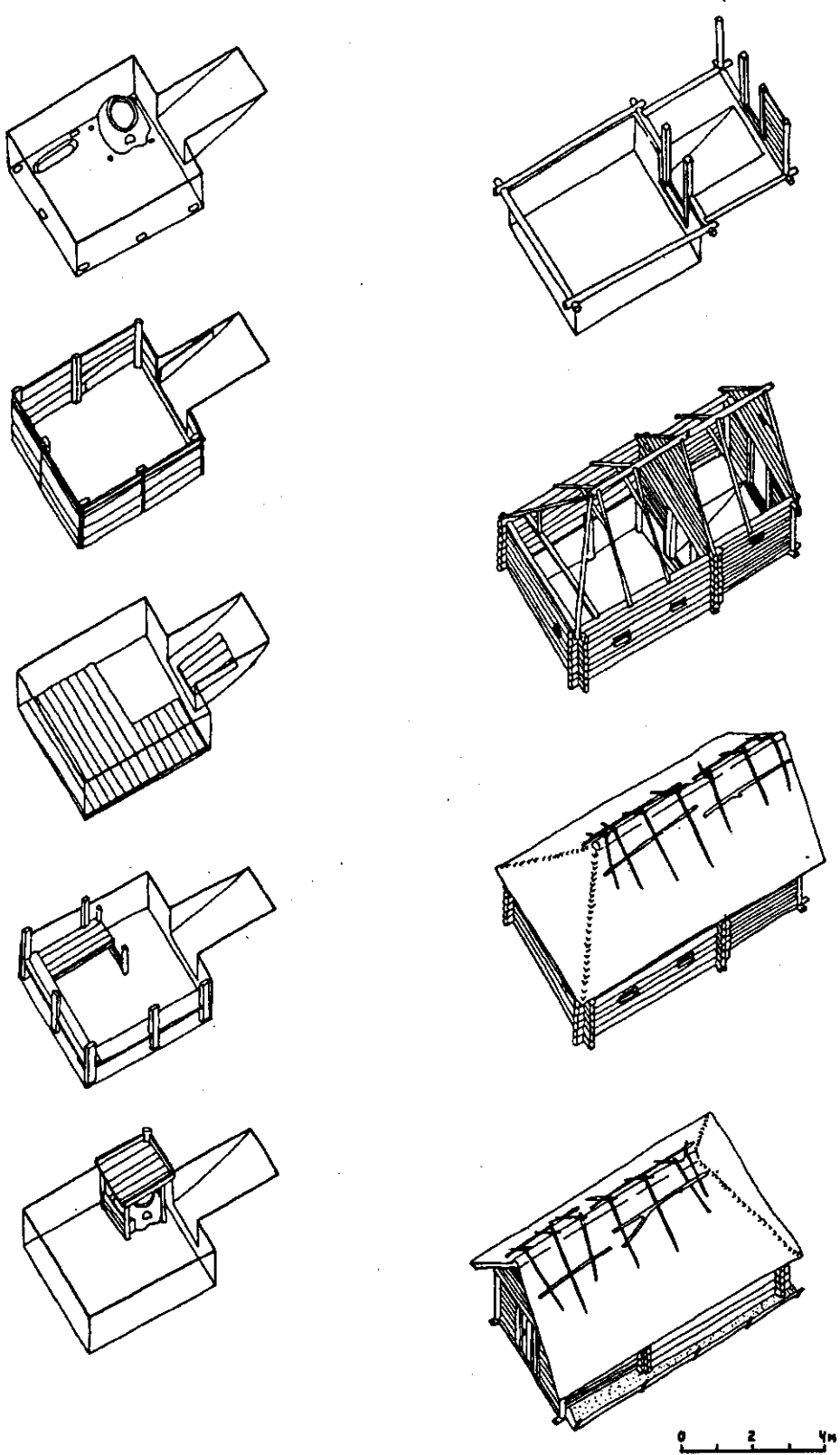

Рис. 8. Основні елементи, використані в реконструкції житла.

лішим, прискорює вихід диму. Зрозуміло, що при пожежах від таких дахів майже не залишається слідів. Але в кількох випадках (Рязань, Ладога, Білоозеро, Вщиж, Пронськ, селище Росьва в Калузькій обл.) залишки солом'яної стріхи вдалося простежити²¹.

Кут нахилу стріхи, як вже зазначалось, залежить від кліматичних умов. Самець фронтона, знайдений у Мінську, мав кут нахилу близько 45° ²², а київський з Житнього ринку — всього 26° ²³. У запропонованій реконструкції при куті нахилу стріхи в 40° її висота становить 2 м. Таким чином, загальна висота житлового приміщення від мостин підлоги до «князька» становить 4 м. Зовні висота гребеня стріхи над землею — 3,2, з нижнього краю стріхи — 1,2 м. Конструкція каркасу — крокви, що запазовані в очеп — верхній вінець зрубу. До крокв прив'язано жердини-лати, на яких тримається солома. Третій схил утворюють крокви під нахилом, які спираються на два стовпчики. Останні стоять на напівколоді, покладеній поперек житла в пази очепу. Герметичність житла в місці стику стін зі стріхою забезпечують дошки, якими підбито піддашся та очіп з внутрішнього боку.

У літописі досить докладно подається епізод 1095 р., коли в Переяславі у дворі Ратибора було вбито половецького хана Ітларя. Його разом з почетом було зачинено в «истьбе», а воїни Ратибора «злѣзьше на изьдбу и прокопаша истьбу» (у Лаврентіївському літописі — «верхъ»), розстріляли їх з луків²⁴. П. О. Раппопорт вважав, що це свідчення наявності земляного шару на даху²⁵. На нашу думку, це повідомлення може свідчити про солом'яну стріху, в якій люди Ратибора «розкопали» отвір. Адже під земляним шаром все одно повинна знаходитись дерев'яна (швидше за все) площина покрівлі, до якої застосування дієслова «прокопаша» не підходить.

У житлі не було виявлено решток меблів, за винятком нерухомих — лави вздовж південної стіни та полу. За етнографічними даними, ширина лав становила 6—12 вершків (27—54 см)²⁶. На мостинах підлоги біля середнього стовпа лежав дерев'яний стовпчик, який потовщувався з одного боку. Він слугував підпорою лави. Найоптимальніша висота лав — 0,5—0,6 м. Лави інколи фіксувались під час досліджень інших спалених жител лісостепового Подніпров'я. Зокрема, при розкопках літописного Чучина у житлі 9 знайдено лаву-дошку шириною 40 см, а у житлі 14 одна з лав мала ширину 35 та товщину 5 см, а інша — ширину 50 см²⁷. Як бачимо, археологічний матеріал збігається з етнографічним. Вздовж нагільної стіни від печі до причілкової стіни розташовувався дерев'яний піл — традиційне для східнослов'янського житла місце для сну. Ця частина житла — найтепліша. Традиційність такого розташування полу підтверджується археологічними та етнографічними даними (дерев'яний піл в українській хаті існував до ХХ ст.). Серед жител XI—XIII ст. цього регіону залишки полу фіксувались у 7 випадках (Іван-Гора — 4, Чучин — 3). Ширина полу за цими матеріалами становила 0,8—1,2, довжина — 1,6—1,9 м; ширина дошок полу була 30—35, товщина — 4—4,5 см. У нашому житлі піл мав розмір 2,4×0,8 м. Цікава деталь — ширина полу не збігається з довжиною печі, як ми це спостерігаємо за етнографічними даними. Північний край полу спирався на дощату стінку, запазовану між двома стовпчиками з південного боку печі. Висоту полу визначено нами приблизно. За етнографічними даними вона становить близько 1 м. У нашому випадку, враховуючи те, що південна лава спиралась на настил полу, висота останнього була близько 0,5 м. Зазначимо, що іноді в літературі терміни «піл» та «полаті» виступають як синоніми. Аналіз конструкції етнографічних полатей, вживання цього слова в писемних джерелах та походження самої назви прямо вказує на досить пізнь, не раніше XVII—XVIII ст., поширення цієї конструкції у північних районах східнослов'янського регіону. Натомість піл з'явився ще у другій половині I тис. і з того часу є невід'ємним атрибутом хати на українсько-білоруських землях.

Піч за розмірами та побудовою є типовою для Південної Русі. Зверху вона закінчується жаровнею. Жаровні на печах — досить поширене явище для пам'яток цього регіону. Тільки завдяки поганій збереженості верхніх частин кількість зафіксованих печей з жаровнями значно нижча за дійсну. Оскільки чернінь печі знаходився на незначній висоті над підлогою, господині доводи-

лось стояти навколiшки. Обслуговування такої приземкуватої курної печі як-краво iлюструє малюнок на карті Росії видання М. Піскатора 1651 р.²⁸ (рис. 5, 2).

Глиняні давньоруські печі iноді мали припічок перед челюстями або збоку печі, як в нашому випадку²⁹. Бічне розміщення припічка дуже зручне тим, що на ньому можна поставити посуд чи покласти якiсь продукти під час приготування їжі, у той час як челюсті печі будуть вільними.

Челюсті печі повернуто до входу з незначним (15°) відхиленням до центру житла. Загалом розташування печі біля входу з повернутими до нього челюстями є найтипiвiшим для жител південноруських земель XI—XII ст. На нашу думку, саме орієнтування челюстей печей дозволяє досить точно визначити напрямок входу до житлової камери. За матеріалами розкопок відомі випадки iншого розташування входу — у вигляді 1—2 сходинок чи незначної деформації лінії котловану iнших стін житла. Звернемо увагу на те, що серед них ми не зустрiнемо входів-тамбурів, тобто потенційно правильно визначених входів. Все ж не виключено, що iноді житла мали iнше планувальне розташування печі та входу, але як виняток.

У літературі видiлено 4 основних типи розташування печі вiдносно входу в схiднослов'янськомu житлi³⁰. Всі вони відомі i за археологічними матеріалами³¹. Аналізуючи досліджені житла лiсостепового Подніпров'я, нами було зафіксовано кілька випадків ще одного типу — піч біля входу, але повернута челюстями до центру житла. Не менше трьох таких жител знайдено на городищі Іван (житла 8, 9 — 1960—1961, житло 4 — 1964), ще 2 (житла 34, 35) — на Монастирку (Зарубі) i 1 — на Княжій Горі³². Знахідки з цих жител (кераміка, уламки брускової цегли) дозволяють вiднести їх до першої половини XIII ст. Зазначимо, що iноді збереженість печей перебуває в незадовільному стані, i визначення напрямку челюстей може бути приблизним. Тому поки передчасно виділяти зазначені випадки в окремий тип без розширення їх кількісної бази даних.

Біля печі розташовувались три стовпчики, не пов'язані з конструкцією стін житла. Глибина стовпових ямок під ними (28—30 см) вказує на те, що стовпчики підтримували якусь конструкцію над піччю. Ямки від них (від 1 до 4) фіксуються майже в кожному давньоруськомu житлi. Дві ямки збоку печі, як правило, пов'язуються з полом вздовж напiльної стіни. Але така (вiдзначена нами вище) деталь, як необов'язковий збiг ширини полу та вiдстані між цими двома стовпчиками (один з них розташовується завжди по лінії челюстей печі) підказує їх поліфункціональне призначення. Використання стовпчиків збоку печей-кам'янок для фіксації дошками принаймні їх нижньої частини сбумовило розміщення стовпових ямок саме на довжину печі. Але глиняна піч XI—XIII ст. не потребувала дерев'яної обшивки свого боку, проте таке розташування стовпчиків залишається. Досить часто стовпові ямки розміщуються перед челюстями печі. Привабливо було б пов'язати їх з примітивним навісним кошином, але археологічних підтверджень такого розміщення кошину поки не виявлено. На городищі Іван відомі три житла, печі яких мали круглі отвори на куполі³³, але такі випадки справедливо не пов'язують з системою димовiдводу³⁴.

На нашу думку, ці стовпчики підтримували над піччю дерев'яний настил, який мiг використовуватись у різних цілях, зокрема, як місце для спання дітей або старих людей, для зберігання посуду та окремих видів продуктів. Про зберігання посуду над піччю свiдчать як зафіксовані нами розвали двох горщиків на 20 см вище за рівень жаровні, так i приклади з iнших пам'яток, коли безпосередньо на печі чи біля неї знаходили великі скупчення кераміки або навіть цілі форми. Зокрема, піч-кам'янка в одному з жител X ст., дослідженому Б. О. Рибаквим у Вітачеві в 1961 р., зверху була вкрита загалом великих уламків горщиків³⁵. Думка про навіс-настил над піччю вже висловлювалась у літературі³⁶. Його площа становила в нашому випадку приблизно 1,4×1,4 м. Запропонований варіант реконструкції передбачає висоту настилу в межах 1,2—1,3 м над рівнем долівки перед челюстями та 0,6 м над рівнем зрізу жаровні та майже стільки ж від рівня полу.

Описаний у літописі епізод осліплення князя Василька прямо вказує на

присутність в оформленні пічного кута дошок: «повергоша и и связаша и и снемше доску с печи и възложит:а на перси его и сѣдоста обаполы... и не можаста удержати и приступиста ина два и сняста другу дску с печи и сѣдоста удавиша и рамяно яко персе троскотати»³⁷. З тексту виходить, що конструкція, з якої зняли дошки, мала їх не менше двох і що ці дошки мали значні розміри. Свого часу було зроблено припущення, що дошки, які фігурують у цих подіях, не що інше як «грядки» — жердини, що знаходились над челюстями печі і відомі за етнографічними даними. Але точна вказівка саме на дошки та мету і спосіб їх використання при осліпленні заперече таке припущення. Нам здається, що ці дошки не можуть також походити з полу або бокової стіни печі, скільки перший не був об'єднаний єдиною назвою з піччю, а дошки другої не були довгими. Можливо, саме дошки настилу над піччю використовувались у згаданому літописному епізоді.

У житлах активно використовувався весь об'єм. Широке використання полиць на стінах поки археологічно не доведено. А використання закутків під лавами та під полом можна проілюструвати кількома яскравими прикладами. У житлі на Ходорівському городищі два горщики стояли в покутті, а ще один — посередині передпінної стіни³⁸. У житлі 8 (1960 р.) городища Іван вздовж всіх трьох стін — передпінної, причілкової та напільної — у неглибоких витягнутих ямах знайдено розчавлені горщики — 3, 2 та 2 відповідно³⁹. Житло 1 (1962 р.) мало в покутті розчавлену амфору⁴⁰. На городищі Чучин у житлі 9 під довгою лавою (передпінна стіна) виявлено 10 (!) розчавлених горщиків⁴¹. У житлі 14 під однією лавою — розчавлений горщик, а вздовж іншої стіни — 4 цілих горщики⁴². Як видно, у давньоруський час ще не визначилась окрема постійна частина житла, де б зберігався посуд, як пізніше в українському народному житлі посудник містився збоку від вхідних дверей. Під полом зберігали окремі речі. У житлі 9 Чучина в цій частині знайдено бойову сокиру та стремена, а в житлі 1 у передпінному куті — діжку з зернами льону. Лава вздовж передпінної стіни була робочою. Вона достатньо освітлювалась за допомогою віконець. Це робоче місце не заважало виконувати інші хатні справи. Ми припускаємо, що скупчення глини та конічна ямка під ним у нашому житлі пов'язані з можливим розташуванням тут робочого пристрою, наприклад, ножного гончарного круга чи жорна. У житлі 2 (1962 р.) на городищі Іван та житлі 3 на поселенні в ур. Ревутово жорна знайдено біля передпінного кута, а в житлі 20 Чучина жорно було розташоване в покутті.

Багатий археологічний матеріал не викликає сумнівів стосовно значного поширення сіней у давньоруському як наземному, так і заглибленому житлі. Порушене Ю. П. Слегальським питання про правомірність вживання цього терміну стосовно частини давньоруського пересічного житла⁴³ аж ніяк не впливає на сам факт наявності цього елемента житла та його функціонального призначення. Більшість дослідників погоджується з запропонованою І. І. Срезневським етимологією цього терміна⁴⁴. Цілоком природньо, що своєю історію сіни розпочали з двох стовпів, які підтримували навіс над входом (ймовірно, продовження стріхи заглибленої частини житла). Тому саме стовпи стали невід'ємною частиною сіней князівських палаців та хором. Стовпи сіней-навісу досить швидко модернізувались, оскільки в примітивному первинному варіанті головну функцію — збереження входу від опадів — виконували не досить вдало. Поява стін, що з'єднували стовпи сіней з основною частиною житла, дозволила зробити останнє значно комфортнішим. З'явилась можливість перенести піч ближче до входу, що зменшило задимленість житла та зробило його теплішим.

Якщо сіни наземних будівель-п'ятистінок добре засвідчені обширним матеріалом з розкопок давньоруських міст, то стосовно їх наявності у заглиблених житлах існують різні погляди. Тільки у жител, збоку основного котловану яких простежується заглиблення прямокутної чи округлої форми, дно якого, як правило, вище за основний котлован (такі житла відомі, наприклад, у Чернігові, Чучині та Ходорові), наявність сіней не піддається сумніву. Досить поширеним на південноруських пам'ятках є тип житла з входом у вигляді неширокого (в основному не менше 1 м) коридорчика довжиною 1,5—

2,5 м, який був заглиблений у материк і пандусом чи за допомогою кількох сходинок з'єднав денну поверхню з дном котловану житла. У літературі такий тип входу називають «тамбуром». Нарешті, відомі досить заглиблені житла, вхід до яких не простежений, або має лише 1—2 сходинки. Останні два типи традиційно відносять до однокамерних жител. На нашу думку, в XI—XIII ст. всі без винятку житла мали розвинутий тип входу — чи у вигляді відкритого навісу-сіней, чи закритої прибудови.

Оформлення зручного входу до житла є показником певної зрілості домобудівництва. Античні храми прикрашались портиками, середньовічні церкви — притворами та галереями. Давньоруські житла, що мали сіни, іноді почали супроводжуватись ще й ганками, залишки яких добре вивчені на матеріалах Новгород та Києва. Ганок є прямим свідомством еволюції сіней від навісу на стовпах до складової внутрішньої частини житла. Етнографічно добре відомий тип ганку з фронтоном. Вважається, що він прийшов з міста⁴⁵. Двосхилість його даху, розташування зовнішніх та внутрішніх дверей на одній лінії, наявність слухового віконця на фронтоні — в усіх цих деталях вгадуються архаїчні риси сіней заглибленого житла початку II тис. Приблизно такий вигляд мали, за нашим переконанням, всі закриті (тобто, зі стінами) сіни сільських заглиблених жител цього часу: загальна для всієї будівлі дво(трьох)схила стріха, зовнішній вхід за повздовжньою віссю споруди. У давньоруських містах досить швидко зовнішній вхід почали розташовувати збоку, що було викликано кількома обставинами: за повздовжньою віссю житла з'явилась можливість прибудови до сіней ще однієї камери — комори, площа сіней почала використовуватись раціональніше (можливе розташування загородок, пристроїв для виводу диму, сходів на горище чи другий поверх тощо). Крім того, вхід виводив безпосередньо до центру подвір'я, до якого повернуто фасад житла, що призвело до скорочення функціональної довжини житла та зменшення його тепловіддачі.

Заглиблений вхід-тамбур, на нашу думку, є складовою частиною більш великих за площею наземних сіней (рис. 6, 2). На це прямо вказує сама будова такого входу. У нашому випадку його розміри становили 2,45×1,47 м, що забагато просто для входу, якому б вистачило трьох сходинок, щоб потрапити з двору до житла. Якщо припустити, що тамбур є закритим об'ємом входу, то конструктивно не просто пов'язати перекриття тамбуру з пороговою (фронтонною) стіною.

Досліджений нами заглиблений вхід, ймовірно, перед порогом мав мостини, розташовані «по ходу». На те, що це не впалі двері, вказує відсутність поперечок, які б з'єднували дошки полотна двері, та її залізних деталей (цвяхи, скоби, ручка тощо). Мостини вкривали менш похилу південну частину коридору, а північна, можливо, мала кілька сходинок. Не виключено, що деревом були укріплені й бокові стіни входу-заглиблення. Дерев'яна підлога в сінях була зафіксована й у житлі 3 городища Іван (розкопки 1964 р.). Будьяких залишків дверей та оформлення порогу житлової камери не збереглося. Але за іншими матеріалами ця конструкція загалом відома⁴⁶.

Для реконструкції сіней ми вибрали такий варіант. Сіни зведено на трьох колодах-підвалинах. Стіни складено з горизонтальних дошок, запазованих у колоди та кутові стовпи, які фіксують торцеву стіну. Ці стовпи зверху пов'язані очепом. До житлової кліти сіни прилягають з внутрішнього боку виступаючих вінців зрубу (саме цим можна пояснити трохи меншу відносно житлової камери ширину заглиблених сіней на городищі Чучин). Підвалини таких сіней могли бути запазовані в порогову стіну житла або притиснуті до виступаючого вінця зрубу кілками. Оскільки ми вибрали варіант загальної стріхи, а ширина сіней вужча за кліть житла, для підтримання стріхи потрібна вища стіна. Ця проблема конструктивно вирішується, якщо колоду очепу бічної стіни сіней розмістити вище фасадного очепу житлової камери.

Розкопане житло розташоване на терасі, що має деякий уклін у бік заплави Дніпра. Тому його західна (напільна) стіна, очевидно, повинна бути захищена від вологи земляною присипкою. Подібні земляні (глиняні) присипки відомі в Росії як «завалинки», а в Україні, Білорусі та Польщі — як «призба» («приспа»). Їх сліди фіксуються по всій території Русі — від Ладого

до Києва. Вони походять з тих часів, коли житла з двох — трьох боків були повністю прикриті землею. Вважається, що російський та українсько-білоруський варіанти назви є синонімами-кальками, які відображають процес спорудження цієї конструкції (її засипають, завалюють землею). На наш погляд, можна дати й інше пояснення цих назв, пов'язане з різницею між наземними і заглибленими житлами. Російську назву можна вивести від терміна «підвалина» («подвалина») — тобто нижній вінець зрубу, який перекривався «завалинкой» або споруджувався безпосередньо на ній. У слові «призба» («приспа») ми вбачаємо корінь «изьба» («истьба»); саме слово означає земляну присипку біля хати — «при изьбе».

Запропонований тип реконструкції — своєрідна теоретична модель, культурний модуль, в який з об'єктивних (а іноді — й суб'єктивних) причин мали вноситись зміни та доповнення. Економічний, побутовий, соціальний та духовний світ селян XI—XIII ст. настільки різноманітний та складний для сучасної людини, що сподіватись на його детальну реконструкцію не доводиться. Але ця обставина тільки збільшує вимоги до археології, яка спроможна робити верифіковані наукові реконструкції.

Накопичений археологічний матеріал, дані етнографії та лінгвістики, результати багаторічної роботи дослідників з вивчення давньоруського житла дозволяють на сучасному етапі досить реалістично робити реконструкції заглиблених жител — наймасовішого типу домобудівництва у Південній Русі.

Примітки

¹ Козюба В. К. Про язичницькі пережитки в побуті давнього населення України (за матеріалами давньоруського житла Середнього Подніпров'я) // Матеріали IV Міжнар. археол. конф. студентів і молодих вчених.— К., 1996.— С. 57—59.

² Успенская А. В. Древнерусское крестьянское жилище по материалам селищ // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 194.

³ Борисевич Г. В. Ред. на: Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // СА.— 1978.— № 4.— С. 284.

⁴ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник.— М., 1956.— С. 78.

⁵ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА.— 1963.— № 123.— С. 23.

⁶ Щоправда, іноді канавки від лаг вздовж стін також вказують на наявність дерев'яної підлоги, як, зокрема, у житлі 4 з розкопок В. О. Петрашенко 1993 р. в ур. Ревутово поблизу с. Григорівка (у ньому мостини розміщувались «по ходу»).

⁷ Левина-Дорш А., Кунов Г. Техника доисторической эпохи. Ч. 1. Огонь. Жилище.— Одеса, 1923.— С. 52; Ястребицкая А. Л. Западная Европа XI—XIII веков.— М., 1978.— С. 51.

⁸ Харузин А. Славянское жилище в Северо-Западном крае.— Вильна, 1907.— С. 129.

⁹ Трубочев С. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования.— М., 1991.— С. 195.

¹⁰ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общин к городам.— М., 1995.— Рис. 12, 24, 33, 34, 36.

¹¹ Шекун О. В., Сита Л. Ф. Пам'ятки IX—XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі.— Чернівці, 1993.— С. 43.— Рис. 2.

¹² Могитич Р. І. Вулиця літописного Звенигорода // Археологія.— 1995.— № 4.— С. 141.— Рис. 1.

¹³ Казаков А. Л. К вопросу об усадебной застройке Черниговского Предградья XI—XIII вв. // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 26, 27.— Рис. 2.

¹⁴ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.— К., 1996.— С. 108; Щербаківський В. Українське мистецтво.— К., 1996.— С. 154; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла.— К., 1961.— С. 111; Данилюк А. Наша хата.— Луцьк, 1993.— С. 11.

¹⁵ Бломквист Е. Э. Указ. соч.— С. 104.

¹⁶ Харузин А. Указ. соч.— С. 41.

¹⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе.— К., 1995.— С. 223.

¹⁸ Самойлович В. П. Вказ. праця.— С. 81, 84.

¹⁹ Левина-Дорш А., Кунов Г. Указ. соч.— С. 51.

- 20 *Самойлович В. П.* Вказ. праця.— С. 82.
- 21 *Успенская А. В.* Указ. соч.— С. 197.
- 22 *Спегальский Ю. П.* Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв.— Л., 1972.— С. 181.
- 23 *Харламов В. А.* Опыт историко-архитектурных реконструкций жилой массовой застройки древнего Киева // *Нзвие в археологии Киева.*— К., 1981.— С. 130.— Рис. 48.
- 24 *ПСРЛ.*— М., 1962.— Т. II.— Стб. 218.— Т. I.— Стб. 228.
- 25 *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище // *САИ.*— 1975.— Вып. Е1—32.— С. 136.
- 26 *Харузин А.* Указ. соч.— С. 202.
- 27 *Довженко В. И.* Отчет Каневской славянской экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках древнерусского городища у с. Щучинка Ржищевского района Киевской обл. // *НА ІА НАНУ.*— Ф. 1961—65/2.
- 28 *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии.— К., 1899.— Вып. I.— Карта XXXI.
- 29 *Раппопорт П. А.* Указ. соч.— С. 104, 105.— Рис. 25.
- 30 *Бломквист Е. Э.* Указ. соч.— С. 234.— Рис. 51.
- 31 *Древняя Русь.* Город, замок, село.— М., 1985.— Табл. 44, В.
- 32 *Гончаров В. К.* Отчет по исследованию городища Иван в 1960 г. // *НА ІА НАНУ.*— Ф. 1960/2г.— С. 18; *Гончаров В. К.* Отчет по исследованию городища Иван в 1961 г. // Там же.— Ф. 1961/2.— С. 8; *Гончаров В. К.* Отчет по исследованию городища Иван в 1964 г. // Там же.— Ф. 1964/2а.— С. 10; *Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— С. 47; *Древняя Русь...*— Табл. 38, 5.
- 33 Це житла 1, 6 (1960 р.) та житло на ділянці 3 розкопок 1961 р.
- 34 *Древняя Русь...*— С. 137.
- 35 *Рыбаков Б. А.* Отчет Правобережной Славянской экспедиции за 1961 г. // *НА ІА НАНУ.*— Ф. 1961/25.— С. 14—16.— Рис. 28.
- 36 *Боровський Я. Є., Калюк О. П.* Дослідження кївського дитинця // *Стародавній Київ.* Археологічні дослідження 1984—1989.— К., 1993.— С. 26.
- 37 *ПСРЛ.*— Т. I.— Стб. 260, 261.
- 38 *Кучера М. П.* Отчет о раскопках Ходоровского древнерусского городища на Днепре в 1962 году // *НА ІА НАНУ.*— Ф. 1962/13.— С. 13.
- 39 *Гончаров В. К.* Отчет... за 1960 г.— С. 13.
- 40 *Гончаров В. К.* Отчет по исследованию городища Иван в 1962 г. // *НА ІА НАНУ.*— Ф. 1962/13.— С. 4.
- 41 *Довженко В. И.* Отчет... за 1962 г.— С. 6.
- 42 *Довженко В. И.* Отчет... за 1964 г.— С. 7.
- 43 *Спегальский Ю. П.* Указ. соч.— С. 89.
- 44 *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка.— М., 1987.— Т. III.— С. 602.
- 45 *Самойлович В. П.* Вказ. праця.— С. 77.
- 46 *Спегальский Ю. П.* Указ. соч.— С. 68, 79, 80; *Харламов В. А.* Указ. соч.— С. 130.— Рис. 50.

В. К. Козюба

ЮЖНОРУССКОЕ СЕЛЬСКОЕ ЖИЛИЩЕ (материалы к реконструкции углубленно-го жилища XI—XIII вв.)

В последние годы в Среднем Поднепровье были проведены значительные работы на древнерусских сельских поселениях. Исследованы сотни новых жилищ, давших разнообразный материал для реконструкций как интерьера, устройства и внешнего облика углубленных жилищ, так и массовой жилой застройки.

Одно из таких жилищ исследовано автором возле с. Григоровка в Черкасской обл. На основе анализа обгоревших деревянных деталей конструкции жилища XII в. предлагается новый тип реконструкции массового сельского жилища Южной Руси. Используя археологические, лингвистические, этнографические материалы и летописные источники, автор предполагает двухкамерность (клеть + сени) большинства древнерусских углубленных жилищ.

Предложенная реконструкция продолжает дискуссию о характере устройства углубленного жилища (конструкция и высота стен, интерьер, многокамерность и многоэтажность и т. п.). Полученные результаты позволяют говорить о сохранении древнерусских домостроительных традиций в архитектуре украинского народного жилища.

SOUTHERN-RUSSIAN COUNTRYSIDE DWELLING (Data for Reconstruction of Deepened Dwelling of the 11th-13th Centuries)

Interesting and important research works were carried out in the mid Dnieper areas during the recent years in old Russian settlements. Many new dwellings were examined, which gave variable findings for reconstruction of both the interior, equipment, outward appearance of deepened dwellings and mass building of houses.

One of such houses was examined by the author near village Grigorovka (the Cherkassy Region). The analysis of burnt wooden parts of the dwelling design attributed to the 12th century has permitted suggesting a new type of reconstruction of the mass countryside dwelling of Southern Rus. Making use of archaeological, linguistic, ethnographic findings as well as of chronicle sources, the author supposes that most of old Russian deepened houses consisted of the chambers (a store-room and a passage).

The reconstruction suggested contributes to the discussion on the type of arrangement of a deepened house, i. e. on the design and height of walls, interior, the number of chambers and storeys and so on. The results obtained permit concluding that old Russian house-building traditions are preserved in the architecture of the Ukrainian people's dwelling.

Одержано 10.10.96.

ДИНАМІКА КУЛЬТУРНИХ ЗМІН ЗА ДОБИ БРОНЗИ У МЕЗИНСЬКОМУ МІКРОРАЙОНІ НА ДЕСНІ

В. Є. Куриленко, В. В. Отрощенко

Стаття підбиває підсумок тридцятирічним систематичним обстеженням пам'яток археології у «заплавному котловані» поблизу с. Мезин Чернігівської обл. Головним результатом проведеної роботи стала колонна секвенція археологічних культур мікрорайону.

Досліджена місцевість лежить на західних відножинах Середньоруської височини і входить до Європейської широколистої лісової області, її Східноєвропейської провінції та Поліської підпровінції на карті рослинності України. У сучасному адміністративному поділі держави це північно-східний виступ Коропського району, затиснутий між Новгород-Сіверським районом Чернігівщини та Шосткинським Сумщини. Мікрорайон, що простягнувся на 20—25 км з півдня на північ вдовж Десни і на 3—8 км впоперек заплави, характеризують високі (до 70 м) урвища, яри, ліси, рясні водойми, болота, дюни та острови у заплаві. Природа створила тут чудові умови для проживання людини, які з різною інтенсивністю використовуються нею, починаючи з верхнього палеоліту¹.

Від 1964 р. в Мезинському (як і в сусідньому Кудлаївському²) мікрорайоні провадяться регулярні обстеження пам'яток археології, які, на жаль, гинуть під тиском антропогенного фактору. За цей час одним з авторів статті, В. Є. Куриленком, виявлено понад 60 пунктів (рис. 1), а зібраний матеріал ліг в основу експозиції Археологічного музею в с. Мезин, яка налічує 50 тис. експонатів. Якщо «відняти» маловивчену зону с. Радичев (9 роменських і 6 староруських урочищ, міста X—XIII ст. тощо), то матимемо практично вичерпне дослідження течії Десни від с. Тимонівка на півдні до с. Кудлаївка на півночі з суміжною заплавою та високим правим берегом. Пам'ятки доби бронзи (їх виявлено з зоною Радичева 89) кількісно переважають знахідки інших епох: кам'яний вік — 52 пункти, ранне залізо — 29, слов'янський до-

© В. Є. КУРИЛЕНКО, В. В. ОТРОЩЕНКО, 1998